



Revolution på dansk. Landet, der havde tilhørt slægter som Ahlefeldt, Brahe, Danneskiold-Samsøe, Holstein, Lerche, Lehn og Reventlow, blev overtaget af nybagte husmænd med navne som Andersen, Hansen, Jensen, Nielsen, Olsen, Pedersen og Sørensen, og de skulle bygge ordentligt.

Jordhungeren

AF POUL PILGAARD JOHNSEN

De små, solidt byggede stuehuse af røde mursten og som regel lige ved siden af en vej står der endnu, og ingen, der bare en gang imellem færdes i det åbne danske land, kan have undgået at se dem. De færreste ved, at de utallige husmandssteder i virkeligheden er et symbol på det nærmeste, vi i Danmark er kommet på en revolution.

I 1920, da den første retssag om den såkaldte lensafløsning førtes for Østre Landsret, var ingen i tvivl om, hvad det gjaldt. I dag på snart hundrede års afstand er dette kapitel af Danmarkshistorien ved at blive glemt bortset fra i de gamle adelige familier, hvor mindet stadig bevares bittert om, hvad man dengang anså – og indimellem stadig anser – for et overgreb og statens plyndring af de store godser.

Men det er en større sag end som så. Og først nu, næsten et århundrede senere, kommer den første omfattende og grundlæggende fremstilling af et vigtigt stykke politisk og social danmarkshistorie, når juraprofessor Ditlev Tamm og historiker John Erichsens bog, *Grever, baroner og husmænd – opgøret med de store danske godser 1919*, udkommer i slutningen af marts:

»I mange lande førte spørgsmålet om jord og de besiddelsesløse til revolution eller uro af helt andre dimensioner. Lensafløsningen 1919 og inddragelsen af herregårdenes jord er noget af det nærmeste, vi i Danmark kom et klasseopgør. Set i et globalt perspektiv var det billigt sluppet, selv om det kunne være gjort mindre indgribende og uden at komme ejendomsretten så nær,« lyder en af deres konklusioner.

Det handler om de store godser, der fra 1600-tallet af kongen blev ophøjet til len eller stamhuse, hvilket betød, at ejendommen skulle gå udelst i arv efter en nøjere fastlagt arvegang inden for slægten, og at godset var beskyttet mod kreditorforfølgning. I den første grundlov blev det bestemt, at lenene skulle overgå til fri ejendom for ejerne, der så ville kunne gøre med dem, hvad de ville, inklusive at sælge dem.

Men da grundlovens bestemmelse 70 år senere blev til konkret lovgivning, skete det under omstændigheder, der var katastrofale for herregårdene og havde et helt andet formål, end det var tænkt af grundlovens fædre. Ved lensafløsningen blev godserne tvunget til både at betale mellem 20 og 25 procent af deres værdi til staten og at afgive en tredjedel af deres jord til oprettelse af husmandsbrug. Lensbesidderne anlagde retssag med påstand om, at den ukrænkelige private ejendomsret på denne måde blev krænket, og vandt i landsretten, men tabte i Højesteret. Siden da blev det regnet som gængs juridisk viden, at Højesteret i praksis aldrig ville kende en folketingsvedtaget lov for grundlovsstridig, og det gjaldt indtil 1999, da retten i den såkaldte *Tvind-dom* for første gang fastslog, at en lov var i modstrid mod selve grundloven.

»Loven var et slag mod en gammel klasse, der var stødt fra den politiske magt og nu skulle stødes fra sine besiddelser og ud i mørket, så det resterende Danmark kunne gå fremtiden i møde sammen,« skriver forfatterne. Det historiske og politiske klima, som begivenhederne udspejlede sig i, er måske bedst beskrevet af socialdemokraten, journalisten og digteren A.C. Meyer, der efter førstebehandling af loven i Folketinget udtalte:

»Der er jo i Europa i Øjeblikket vulkansk Udbrud af et ikke saa ringe Omfang, og Nødvendigheden af, at Herremandsjorden vender tilbage til Folket, synes mig aabenbar. Man har ganske vist her fra en enkelt Talers Side – og man har andetsteds argumenteret i Samklang dermed – villet give en juridisk Fortolkning, gaende ud paa, at denne Jord egentlig var Ejendom i almindelig Forstand. Hvis man vil fremføre en saadan Paastand i et Land, der befinder sig i Revolutionens Tegn, tror jeg, den vil staa daarlign overfor et Maskingevær; Revolutionen vender op og ned paa Ejendomsbegrebet, der gydes nyt Liv i, hvad man kalder Ejendomsbegrebet. Og det, der sker ved disse Jordlove, er, som ved den gældende Lovgivning i al Almindelighed, strengt taget ikke andet, end at man søger at give til Folket, hvad Folket egentlig lovmæssigt i Kraft af sin moralske Ret burde eje.«

Meyers henvisning til tidens revolutioner er vigtig for forståelsen af, at lensafløsningen gennemførtes i skyggen af den russiske revolution 1917 og de revolutionære tilstande i Tyskland umiddelbart efter Første Verdenskrig. Revolutioner og samfundsomstyrtninger var noget, der var kommet uhyggeligt tæt på.

I opløsning

Det ladede begreb »jordhunger« blev i disse år en malende beskrivelse af husmændenes krav. Hvem kunne sige nej til at løse et problem med et sådant navn? Det kunne i hvert fald ikke husmændenes parti Det Radikale Venstre og gårdmændenes Venstre, som sammen vedtog den største omfordeling af



Det autoriserede husmandsbrug i solid kvalitet og uden pynt. Det blev symbolet på danskernes opgør med verden af i går.

jord, der var gennemført i Danmark siden landboreformerne i slutningen af det 18. århundrede.

Da loven om lensafløsning blev vedtaget, eksisterede der 74 såkaldte majorater fordelt på 21 grevskaber og 14 baronier samt 31 stamhuse og otte fideikommisgodser. Majoraterne måtte tilsammen afgive 20.108 hektar jord og betale i alt knap 89 millioner kroner for at blive afløst. Det var et tilbud, som de ikke kunne sige nej til, for ville man ikke afløses, blev værdien af godset ifølge loven pålagt en afgift på mere end en procent af ejendomsværdien, og det ville i løbet af få år få de fleste godser til at bryde økonomisk sammen. Samtidig måtte de også udrede penge til de pensionsforpligtelser, som de havde påtaget sig, og det beløb sig til næsten 19 millioner kroner. Alt i alt blødte lens- og stamhusbesidderne – ud over jorden, som de måtte aflevere – et beløb, der er svært at gøre op i nutidskroner, men det svarer i hvert fald til mindst fem milliarder, og sikkert også det dobbelte.

Og som om det ikke skulle være nok, fastslog loven, at besiddelsens værdi rent teknisk skulle beregnes efter den ejendomsvurdering, der ville finde sted i 1920. Dette tidspunkt blev valgt, da man forventede, at denne vurdering ville blive høj på grund af krigskonjunkturerne, og staten dermed ville få flere penge i afgift. Bestemmelsen sluttede med at angive, at pengene skulle bruges til en særlig jordfond med det formål at erhverve jord eller yde lån til mindre jordbrugere. På denne måde kunne de penge, staten fik i afgift fra majorater, bruges til erstatning for den jord, som majoratet afgav. Majoraterne fik således »egne« penge som betaling. Endnu mere bemærkelsesværdigt var det, at afgiften og erstatningen ikke blev beregnet efter samme standard. Erstatningen skulle nemlig fastsættes af et vurderingsråd til en pris, »som en forstandig Køber maatte antages at ville give for Jorden, saafremt den tilhørte en middelstor Bondeggaard«.

Der skulle med andre ord ikke tages hensyn til værdiforringelsen af den øvrige ejendom, når den pludselig blev mindre, eller ydes erstatning for andet end værdien af jordens anvendelse til oprettelse af mindre jordbrug, selv hvis den blev afstået med bygninger. Misforholdet mellem vurderingerne til erstatning og virkeligheden gjaldt ikke kun jorden, men også hovedbygningerne. Et sigende eksempel er det slotslignende Hvedholm, som ved afløsningen af grevskabet Brahesminde i 1928 blev vurderet til 600.000 kr. og dermed indgik i grevskabets aktiver, hvoraf altså skulle betales 25 procent. Men da staten samme år købte bygningen, var man kun villig til at betale 175.000 kr. Et andet grelt eksempel er vurderingen af Gl. Estrup. Ved ejendomsskylden 1920 blev majoratet vurderet til 2,1 mio., men det blev solgt for 1,4 mio. Hovedbygningen var sat til 325.000 kr., men blev udbudt til salg for 50.000 kr.

Både Hvedholm og Gl. Estrup endte med at gå i opløsning, og det gjorde en fjerdedel af de i alt 74 majoratsgodser. Til gengæld skabte lensafløsningen grundlaget for 2.300 nye husmandsbrug og gav samtidig 750 eksisterende, mindre brug tillægsjord, så de nåede op på en mere realistisk driftsøkonomisk størrelse. Tamm og Erichsen skriver:

»Sammenfattende kan man konkludere, at den bedst stillede del af det jordløse landproletariat med lensafløsningen og tildeling af jord til et husmandssted fik en mulighed for – ved hårdt arbejde og hele familiens medvirken – at ernære sig med eget brug. Tusindvis af mennesker oplevede derigennem en

forbedret social situation som nybyggere, men økonomien var stram, og staten måtte træde til, for at de nye husmænd kunne klare skærene i 1930'ernes kriseår.«

Modellen med disse mindre, statsjede brug var dog ikke langtidsholdbar. De var for små. Efter halvanden generation blev langt de fleste statshusmandsbrug nedlagt som selvstændige enheder, og forfatterne konstaterer:

»I dag ligger de mange husmandskolonier med ensartede bygninger som perler på en snor spredt ud over landskabet, ikke mindst på Øerne og i Østjylland. De fleste husmandssteder er ombygget til mindre landsteder, nogle med hestefolde, andre med lidt hobbylandbrug. De bebos ikke længere af folk med rod i det lokale landbosamfund, men snarere af pensionister, tilflyttere eller folk med arbejde uden for landbruget. Selv om tusinder af husmandssteder således har skiftet rolle og funktion, udgør de mange kolonier et monument over husmandsbevægelsen og dens *finest hour*, hvor dens parti, Det Radikale Venstre, sad på regeringsmagten, og hvor det omsider lykkedes at komme igennem med loven om lensafløsning.«

»Min Interesse i Sagen er, at disse Herregaarde udstykkes,« betroede den radikale hovedmand bag lensafløsningen, statsminister C.Th. Zahle, sin dagbog.

Prikken over i'et

Den – trods alt – fredelige danske udgave af en revolution fylder i dag 20 hyldemeter på Rigsarkivet. Det er papirerne fra Lensnævnet, som var den offentlige myndighed, som blev sat til at administrere og føre loven ud i livet. Forhandlingerne om den korrekte og rimelige værdisættelse af de enorme besiddelser var hver gang en større sag, og det er bemærkelsesværdigt, at forfatterne i den nye bog kan dokumentere, at embedsmanden, som stod i spidsen, lensekretær Ingerslev, i virkeligheden gjorde sit yderste for at behandle godsejerne så lempeligt, som det nu var muligt under de forhåndenværende omstændigheder. I virkeligheden stod han på god fod med adskillige besiddere, som i breve ofte giver udtryk for deres afstandtagen til loven, men respekt for dens praktiske gennemførelse.

Ingerslev anlagde en både pragmatisk og forstående politik i sine overvejelser og beslutninger, og når det kom til en ofte overset bestemmelse i lensafløsningsloven, som først med Tamm og Erichsens arbejde for alvor er blevet behandlet, greb han indimellem til uortodokse udveje. Det handler om paragraf seks, der fastslog, at herregårdenes samlinger af national eller historisk værdi – det være sig sølvtoj, kunstværker, møbler, porcelæn, smykker eller bogsamlinger – skulle forblive her i landet og kunne forlanges gjort offentligt tilgængelige. For de gamle adelsfamilier var det prikken over i'et af ydmygelse, at de nu også risikerede at få deres hjem invaderet af folk, der skulle kigge på det, som de selv betragtede som slægtens egne klenodier.

Endnu mere uortodoks optrådte dog Frederiksborgmuseets direktør, Otto Andrup, som var manden, der i 1920'erne og '30'erne af Lensnævnet blev sat til at rejse rundt og både pris-sætte kunstskatten, som lensbesidderne skulle betale statsafgift af, og afgøre, hvilke værker der var af så stor interesse for almenheden, at de skulle overdrages til et statsligt museum eller gøres offentligt tilgængelige på stedet. Andrups rundtur på herregårdene slog naturligvis gnister, og da museumsin-

spektøren ikke var den forsigtige, diplomatiske type, kunne han nemt støde sin modpart. Hans administration afstedkom ofte problemer, og der indløb klager til Lensnævnet, som gang på gang måtte tage ham i skole.

Det var ikke kun i forholdet til besidderne, Andrup kunne virke stødende. Han forvaltede sit hverv ganske egensindigt og besluttede i flere tilfælde selv, hvortil herregårdenes genstande og kunstværker skulle overdrages. Eksempelvis havde han bestemt, at et signeret fransk ur fra Knuthenborg skulle tilgå Kunstindustrimuseet, som imidlertid ikke ønskede at modtage det. For at redde den pinlige situation lod Andrup uret indgå i »sit eget museum«, Frederiksborg. Ligeledes havde han besluttet, at en række genstande fra Clausholm med proveniens til Frederik IV's anden dronning, Anna Sophie Reventlow, skulle overdrages til Rosenberg. Andrup havde heller ikke i denne sag konfereret med museet forinden, og her havde man absolut ingen interesse i pågældende dronning, der jo ikke var fyrstelig. Hun var simpelthen persona non grata i Rosenborg-sammenhæng.

Den uregerlige Andrup blev adskillige gange indkaldt af Lensnævnet, der »paany pointerede«, hvad museumsinspektøren kunne – og navnlig ikke kunne – foretage sig. Andrup var desuden i bund og grund inhabil. Han repræsenterede en offentlig myndighed: Lensnævnet, og var samtidig ansat ved en potentielt modtagende institution: Frederiksborgmuseet. Forfatterne konstaterer, at Andrups egen institution blev mere end rigeligt tilgodeset. Frederiksborgmuseet modtog over 100 værker – både som gave og ved favorable køb. Frederiksborg var uden sammenligning den offentlige samling, som høstede størst gevinst af lenslovens paragraf seks.

Alligevel holdt såvel Lensnævnet som Frederiksborgmuseets bestyrelse hånden over den handlekraftige og impulsive museumsinspektør – ofte er hans notater skriblet ned i hast med blyant på et tilfældigt brevpapir, en bridgeblok eller et bordkort – selv om han på sine officielle vurderinger ofte gjorde sig skyldig i regnefejl og handlede på egen hånd med et effektivt våben, nemlig muligheden af at foretage en »venlig« vurdering af det båndlagte indbo, hvoraf der skulle betales afgift til staten. Hvis museumsinspektøren handlede med besidderne – således at de »frivilligt« afgav dette eller hint stykke, som museerne havde interesse i at overtage – kunne inspektøren måske anlægge en imødekommende vurdering af det øvrige bohav og dermed reducere statsafgiften. Til en besidder skriver Andrup under forhandlingerne: »Det følger af sig selv, at jeg saafremt fuld Enighed opnaaes af min bedste Kraft skal forsøge at tilvejebringe en Nedsættelse i den Vurderingssum for Losøret, som efter Besidderens Ønske blev lagt til Grund for Afgifts Beregningen.«

Gentlemanlike

Eftertidens dom har hidtil lydt, at han blev lagt for had alle vegne og efterfølgende forment adgang til herregårdene, men forfatterne konstaterer, at så entydigt forholdt det sig ikke. Der er flere eksempler på besiddere, som udtrykker tilfredshed med de opnåede ordninger og med Andrups afærd. Således udtrykker for eksempel lensgreve Christen Scheel til Gammel Estrup sympati med Andrup under de offentlige angreb, som kom frem i aviserne: »De har altid behandlet mig fuldt ud *gentlemanlike*, har jeg udtalt Gang paa Gang, og jeg tager bestemt og absolut Afstand fra den Behandling, som De er Gjenstand for ...«. Endnu et tegn på, at Andrup var respekteret i dele af godsejermiljøet, var, at mange betjente sig af hans faglige indsigt, for eksempel som rådgiver i forbindelse med køb og salg af kunstværker, ligesom han var behjælpelig med at fremstille kopier af portrætter til nogle herregårdsejere, og han kunne også bistå dem med at skaffe egnede malerirammer.

Imens skød husmandsbrugene op overalt i landet, og de lignede – med lokale afvigelser – alle sammen hinanden. Uden at have noget formelt mandat deltog nemlig den private *Landsforeningen for Bedre Byggeskik* i moderne ude på markerne, hvor de uformelle landarbejdere kunne lægge billet ind på en plet statsjet jord uden at skulle betale andet end en overkommelig årlig afgift og en tiendedel af byggesummen. På denne måde opnåede Husmandsbrugskommissionen sikkerhed for, at det ikke blev det rene klondyke, men derimod gode og solide boliger af en ordentlig kvalitet. Foreningen sørgede for, at byggeriet blev tilpasset de lokale forhold og udarbejdede tegninger til både jyske og sjællandske typer af husmandssteder.

Man lagde helst stuehuset ud til vejen og foretrak, at det om muligt blev orienteret solret, dvs. øst-vestvendt. Alle bygninger stod på et solidt fundament, og alt var kendetegnet ved enkle, sikre proportioner. Det gjaldt også stuehusets indre, som fik en god og praktisk planløsning, og udvendig pynt tolereredes som hovedregel ikke.

Det var også så dansk, som tænkes kan.